

HET KWAAD

Een beknopte weergave van de oorsprong van het fenomeen

Piet Soeteman

Het kwaad is een begrip dat iedereen wel kent maar zich toch moeilijk laat omschrijven. Zoek je in een woordenboek naar de betekenis van het begrip kwaad dan geeft dat een tautologie als antwoord, het kwaad staat voor het boze en het boze weer voor het kwaad. Een verdere zoektocht naar het woord kwaad leidt tot een veelvoud aan synoniemen: boos, woedend, slecht, ramp, onheil, tegengestelde van goed, enz.

In religieuze kringen staat de duivel symbool voor het kwaad, de duivel is de boze geest die mensen verzoekt, verleidt om slechte dingen te doen en hij is de kwelgeest die mensen doet lijden. De vroeg-christelijke kerk en het middeleeuws volksgeloof hadden een sterk realistische opvatting omtrent de duivel en zijn inwerking op de wereld. In de literatuur van weleer is dikwijls sprake van de wanhopige strijd van heiligen, monniken en kluizenaars tegen de verleiding van de duivel. Zijn aanvallen worden afgeslagen door het noemen van de naam van Jezus of van de Heilige Maagd, door het teken van het kruis, wijwater, gebed of vasten. Ook in oude legenden speelt de duivel een hoofdrol.

In ruil voor zijn ziel bouwt een onbekend heerschap voor de arme Pieter-Jan een prachtige hoeve: “*Akkoord!*” zei Pieter-Jan.

Op hetzelfde moment was even een sissend geluid naast hem. In zijn neus prikkelde een scherpe zwavelstank. Verbaasd zag hij, hoe een rookwolkje aan slierten werd gerukt. Het vreemde heerschap was verdwenen.

‘Dus toch de duivel,’ mompelde hij verward. Dikke zweetdruppels parelden op zijn voorhoofd. Angst bonsde hem in de keel.’

Volgens Openbaring 20: 10 loopt het met de duivel uiteindelijk slecht af:

“En de duivel, die hen misleidde, wordt in de poel van vuur en zwavel gegooid, bij het beest en de valse profeet. Daar zullen ze dag en nacht worden gepijnigd, tot in eeuwigheid.”

Onlangs zag ik op de tv een documentaire over chimpansees. De dieren besloten een aanval uit te voeren op een groep soortgenoten die zich elders in het oerwoud had gevestigd. De bedoeling was om die groep te verdrijven om het eigen territorium uit te kunnen breiden. In alle stilte werd de nietsvermoedende groep beslopen en vervolgens werd de ‘vijand’ onder luid gekrijs overrompeld. Een moeder met haar baby probeerde het vege lijf te redden. Zij ontkwam maar de baby werd door de agressieve aanvallers gegrepen, gedood en verslonden, een gruwelijk tafereel.

Is hier sprake van een kwade daad? Zetelt het kwaad ook in de dierenwereld?

Ik denk dat een kwade daad alleen verricht kan worden door een wezen met een brein dat normbesef kent, een wezen dat geleerd heeft het onderscheid te maken tussen goed en kwaad, dus een mens die in een bepaalde ontwikkelingsfase verkeert, een fase die voor een chimpansee onbereikbaar is. Het gedrag van chimpansees wordt voornamelijk bepaald door hun instinct. Dieren kunnen geen bewuste keuzen maken op het niveau van een rationeel

wezen als de mens. De mens heeft de mogelijkheid tot zelfreflectie en maakt keuzen waarvoor hij verantwoording moet kunnen afleggen, alleen mensen verrichten kwade daden. Maar de oorsprong van onze moraal lijkt wel herleid te kunnen worden naar het sociale gedrag van primaten.

Het traditionele theologische standpunt.

Zondag 3 van de Heidelbergse Catechismus leert ons dat de mens een verdorven aard heeft en geneigd is tot alle kwaad.

Hoe is dit toch zo gekomen?

Vraag 7 geeft het antwoord: “Uit de val en de ongehoorzaamheid onzer eerste voorouderen, Adam en Eva, in het Paradijs waar onze natuur alzo is verdorven geworden, dat wij allen in zonden ontvangen en geboren worden”. In Genesis 3 wordt beschreven hoe Adam en Eva door het eten van de vruchten van de boom van de kennis van goed en kwaad het kwaad over zichzelf en de wereld hebben uitgeroepen. Het leven van de mens is sindsdien niet langer op God gericht maar zoekt zijn eigen belang, het is een leven dat zijn doel voorbijgeschoten is, een zondig leven dat gekenmerkt wordt door misdaad en ellende.

De filosofische benadering.

Veel vooraanstaande bewustzijnsfilosofen huldigen tegenwoordig de mening dat de geschiedenis van iemands brein bepaalt wat zijn keuzen zullen zijn. De beslissing die iemand neemt wordt voorafgegaan door de optelsom van erfelijke eigenschappen, opleidingen, beloningen, teleurstellingen en andere ervaringen. Het idee dat het ‘ik’ bepaalt wat we doen is volgens hen een vergissing, de vrije wil bestaat niet. Dit is een veronderstelling die grote gevolgen heeft voor het beeld van onze samenleving. Is verantwoordelijkheid dan nog wel mogelijk? Kun je schuldig zijn? Heeft het zin om mensen verwijten te maken? De conclusie is dat schuld en verdienste in een wereld zonder vrije wil onmogelijk zijn. Je kan niemand nog iets kwalijk nemen. Misdadigers zijn ontoerekenbare geesteszieken en bijgevolg onschuldig. Het fenomeen kwaad heeft hier geen enkele betekenis.

In een samenleving zoals Plato die dacht neemt het kwaad een geheel andere positie in. Plato vroeg zich af wat de ideale staatsinrichting zou zijn, hoe een staat er uit zou zien waarin onder de mensen volkomen rechtvaardigheid zou heersen.

De vraag is wanneer mensen eigenlijk rechtvaardig zijn. Is alleen datgene rechtvaardig wat aan de sterksten in de samenleving ten voordeel strekt? Elke regering vaardigt immers wetten uit waar zij zelf het meeste profijt van heeft. Ze legt die wetten op aan haar onderdanen en ze straft degenen die haar wetten overtreden. Maar zijn die overtreders dan degenen die kwade daden verrichten?

Volgens Plato zal een goede opvoeding die wetten overbodig maken. Een goed opgevoede gemeenschap zal deugdzam zijn. Iedereen in de samenleving zal zijn begeerten moeten kunnen matigen, soldaten moeten bovendien moedig zijn en de leiders moeten ook nog wijs zijn. Als iedereen is zoals hij behoort te zijn dan is de staat pas rechtvaardig.

Maar wat bedoelt Plato met wijsheid? Om wijs te zijn moet je volgens hem over echte kennis beschikken, het echte weten van, het inzicht hebben in wat Plato de Ideeën noemt en dat zijn niet de ideeën, de meningen, die de sterksten in de samenleving over rechtvaardigheid hebben maar dat is kennis van de onwaarneembare onveranderlijke waarheid van het Goede.

De morele kant van de wereld is voor Plato van het grootste belang. Als je de wereld loskoppelt van de Ideeën dan blijft er alleen over wat die losgekoppelde wereld zelf meebrengt en dat zijn geen fraaie dingen. Er rest slechts een wereld waarop het denken geen vat kan krijgen, een wereld die geen enkele steun biedt aan welke morele norm ook. Maar het is niet zo dat Plato deze wereld verwerpt. De wereld is niet vervloekt, niet door erfzonde belast, niet het maaksel van een boze geest of de miskraam van een schepper-god. Als de wereld een kwaad wordt dan is dat uitsluitend omdat de band met het Goede wordt verbroken.

In de tijd van de Verlichting was de algemene mening dat cultuur en maatschappij een beter mens zouden voortbrengen. De vooruitgang van wetenschappen en kunst moesten bijdragen tot 'een loutering van de zeden'. Rousseau had echter een tegengestelde zienswijze. Volgens hem brengt de maatschappij de mensen er toe elkaar te haten, de samenleving maakt de mensen eerder slechter dan beter. Van nature zijn de mensen rechtschapen, vreedzaam en goed. Maar kijk je om je heen dan zie je niettemin leugen en bedrog, moord en doodslag. Dus rijst de vraag: waar komt al dat kwaad vandaan?

Het antwoord van Rousseau was dat de mens van nature solitair is. Net als de andere dieren is ook de volgens zijn natuur levende mens niet uit op ruzie. Conflicten gaat hij het liefst uit de weg en het enige sterke gevoel naast zijn zelfzucht is medelijden met anderen. Maar helaas kunnen de mensen helemaal niet rechtschapen en vreedzaam in hun eentje leven. Externe omstandigheden, zoals bijvoorbeeld natuurrampen, dwingen hen zich bij anderen aan te sluiten en dit samenleven leidt tot onderlinge concurrentie. Hierdoor worden de mensen wantrouwig en afgunstig. De aangeboren liefde voor het goede wordt dan door het kwaad overschaduwd.

Je kan je afvragen of de theorie van Rousseau, volgens welke mensen alleen in eenzaamheid gelukkig kunnen zijn, wel houdbaar is. Want daar wordt tegenwoordig toch geheel anders over gedacht.

Bij Kant was het niet de vraag of de mens van nature goed is maar in hoeverre zijn menszijn hem ertoe verplicht goed te zijn. Niet het goed zijn maar het goed moeten zijn was Kants thema.

Kant overdacht dat alleen de wil van een mens het goed zijn kan garanderen en niet het karakter of gunstige levensomstandigheden. Het enige goede aan de mens is dus zijn goede wil. Volgens Kant bezit de mens de vrijheid om moreel te kunnen handelen en daarom het vermogen heeft om goed te zijn. Omdat de mens in de gelegenheid is om goed te willen zijn is hij ook tot goed zijn verplicht.

Voor Kant was deze conclusie niet een door hem opgestelde moraal maar de manier waarop de menselijke rede logisch functioneert. De morele wet bevindt zich in de mens. Een mens die aan de morele wet in zichzelf gehoor geeft is een goed mens die goede handelingen verricht, zelfs als zijn goede bedoelingen tot slechte gevolgen leiden. Want is de wil goed, zo meende Kant, dan is ook de handeling moreel gerechtvaardigd.

Het is de vraag of er echt een morele wet in ons zit. En zo ja, hoe die daar gekomen is en waar hij zich bevindt. Is er in de hersenen soms een centrum voor moraal? Tot op heden heeft de neurologische wetenschap een dergelijke locatie in het brein niet gevonden en wordt het bestaan er van sterk in twijfel getrokken.

Wij kunnen niet weten wat het Goede is omdat er niet zoiets is als het Goede, net zomin als het Echte of het Schone bestaat. Wel kunnen we misschien wat positiever zijn over de vraag wanneer we een goed leven leiden. We zouden een algemene theorie kunnen ontwikkelen over wat de beste bijdrage is aan een goed leven. Een theorie die gaat over het streven naar betrokkenheid bij anderen, acceptatie van sociale verantwoordelijkheden en persoonlijke

plichten en respect voor moed, eerlijkheid en zelfbeheersing in het leven van een mens. Hoewel zo'n theorie een norm kan geven is zij echter niet in staat de mensen goed te maken, want niemand zal zich gedragen zoals het behoort. Als we al gedreven worden om deel te nemen aan een moreel leven kan een morele theorie misschien een gids zijn maar geen fundament voor een oordeel over het leven dat we leiden, want een theorie geeft geen morele oordelen, dat doen alleen mensen. (of God als het 'de wet des Heren' betreft)

De psychologische invalshoek.

Psychologen, fysiologen, ethologen en filosofen verschillen van mening over of agressiviteit een aangeboren, instinctief, verschijnsel is of agressief gedrag is aangeleerd. Dit is geen nieuw meningsverschil, al eeuwenlang wordt hierover geredetwist. Ik heb aangegeven dat Rousseau stelde dat de mens in zijn natuurlijke staat een vriendelijk, gelukkig en goed schepsel is en dat het de samenleving met haar beperkingen is die de mens agressief en slecht maakt. Anderen hebben het standpunt ingenomen dat de mens in zijn natuurlijke staat een beest is en dat alleen de maatschappij door het handhaven van de wet hem in toom kan houden of hem van zijn natuurlijke instinct van agressiviteit kan zuiveren. Dit standpunt werd ook door Freud ingenomen.

Volgens Freud wordt een mens geboren met een instinct om te doden. Als dit instinct zich naar binnen keert leidt dit tot zelfbeschadiging en in extreme situaties tot zelfmoord. Als de doodsdrijf zich naar buiten keert manifesteert hij zich in vijandschap, vernietiging en moord. Freud geloofde dat deze agressieve energie onvermijdelijk tot uiting moet komen om de druk te verminderen en ziekte te voorkomen. Het is dan aan de maatschappij de mensen te helpen om hun vernietigende energie om te zetten in aanvaardbaar of zinvol gedrag.

Er zijn geleerden die geloven dat mensen van nature niet alleen moordenaars zijn maar dat hun zinloze vernietigingsdrang bovendien uniek is onder de dieren. Die geleerden vinden dat wanneer je menselijk gedrag beestachtig noemt niet-menszijdige diersoorten met die uitspraak beledigt. In hun optiek is de mens de meest wrede en meedogenloze diersoort die ooit op aarde heeft rondgewandeld en dat, ofschoon hij de gruweldaden verafschuwt die hij in de krant leest en op tv ziet, hij weet dat in zijn hart dezelfde onbeheersbare impulsen leven die ook van hem een kwelgeest of een moordenaar kunnen maken.

Er is veel onderzoek gedaan onder proefdieren en daaruit blijkt dat agressief gedrag niet aangeleerd hoeft te worden, maar daarmee kan niet de conclusie getrokken worden dat agressiviteit instinctief is. Er zijn aanwijzingen dat vechtlust alleen van buitenaf wordt opgewekt en dat er geen aangeboren behoefte is om te vechten. Als een organisme zijn leven kan regelen zonder dat het door externe prikkels moet vechten dan heeft dat tot resultaat dat het geen fysieke of mentale schade leidt en daar heeft het uiteraard belang bij. Deze zienswijze over de oorzaak van agressie staat lijnrecht tegenover Freuds hypothese van de aangeboren agressiviteit. Ofschoon veel dieren, van insecten tot apen, een dier aanvallen dat hun territorium binnendringt, betekent niet dat ook mensen voorgeprogrammeerd zijn om hun territorium te beschermen door agressief te reageren op bepaalde bedreigingen.

De leden van de Tasaday-stam, die onlangs ontdekt is in een afgelegen gebied van de Filippijnen en die niet beïnvloed is door de westerse beschaving, leven met elkaar en met buitenstaanders in vriendschap. Agressieve daden zijn uitzonderlijk, de Tasaday's hebben dan ook geen woord voor oorlog. Vergelijkbare waarnemingen zijn gedaan bij de Lepchas van Sikkim, de Pygmeeën van Centraal Afrika en de Arapesh van Nieuw Guinea.

Je zou hieruit kunnen concluderen dat in het begin van de menselijke evolutie agressief gedrag alleen werd toegepast op het moment dat er dieren moesten worden gedood om te kunnen overleven. Maar dat is nog geen bewijs dat agressiviteit binnen de mensheid pas ontstond nadat de mens het land begon te cultiveren en zich ging bezighouden met het bezit en eigendom van grond.

De sociologische zienswijze.

Zodra mensen enigszins duurzaam met elkaar samenleven, samen verkeren of samenwerken, ontstaat er iets dat wij cultuur kunnen noemen. Dan kristalliseren zich gemeenschappelijke waarden en normen, opvattingen en overtuigingen uit, die vervolgens via internalisatie en/ of sociale controle het gedrag van groepsleden gaan beïnvloeden en reguleren, vaak, al dan niet gewijzigd, tot in lengte van dagen. Omdat de wortels van onze cultuur zo ver in het verleden terugreiken is over het ontstaansproces ervan vaak weinig concreets te zeggen.

Is cultuur eenmaal ontstaan dan behoren de leden van een groepering of samenleving zich ook volgens die cultuur te gedragen en moeten nieuwe leden beginnen zich naar die cultuur te voegen willen zij als lid worden aanvaard.

Cultuur ontstaat dus spontaan en we moeten aannemen dat daarbij het toeval, in welke vorm dan ook, een grote rol speelt. Uit een heel scala van mogelijkheden die de natuurlijke omgeving biedt 'kiest' iedere samenleving er slechts enkele uit. Onder invloed van toevalligheden voedt men zich bijvoorbeeld in de ene cultuur met insecten, in de andere cultuur met kroketten.

In iedere cultuur bestaan opvattingen over goed en kwaad, mooi en lelijk, begerenswaardig of verwerpelijk. Die opvattingen vormen de kern van de cultuur, de waarden, die wij aanduiden met termen als trouw, moed, nut, schoonheid, rechtvaardigheid en eerlijkheid. In het sociale leven verwachten mensen niet alleen van zichzelf maar vooral ook van anderen dat zij in hun gedrag de waarden realiseren. Hoe dat moet gebeuren hangt af van de situatie waarin de betreffende waarde gerealiseerd moet worden. Er bestaan vele manieren om aan de verwachting, de norm, om bijvoorbeeld rechtvaardig te zijn tegemoet te komen. Soms betekent dat bij een kwestie van verdelen dat iedereen evenveel krijgt, soms dat sommigen meer krijgen dan anderen.

Belangrijke normen, mores genaamd, die betrekking hebben op zaken die het functioneren en voortbestaan van de samenleving raken zijn vaak formeel in de wet vastgelegd. Hieruit vloeien dan de geboden en verboden voort. ('Gij zult niet...')

Omdat waarden en normen vaak lang geleden zijn ontstaan tasten wij over de oorzaken van hun ontstaan vaak in het duister. Duidelijk is evenwel dat zodra mensen duurzaam samenleven er cultuur ontstaat, de waarden en normen die door meerderen worden gedeeld en aan anderen worden opgelegd. Opvattingen over goed en kwaad ontstaan pas als de toestand van anomie, de 'normloosheid', wordt verlaten en er een maatschappij ontstaat waarin eenheid is van waarden en normen en het gemeenschapsleven gereguleerd is.

Epiloog.

Op mijn wielertenue staan meerdere lieveheersbeestjes afgebeeld. Wielervereniging Eemland heeft zich verbonden met de stichting Moed, de stichting die zich keert tegen zinloos geweld.

Er wordt van mij verwacht dat ik rennersgeschillen niet langer beslecht door oneigenlijk gebruik te maken van mijn fietspomp, geen kwade daden meer. De norm ligt hoog zou de socioloog zeggen. Zou ik onverhoopt toch een agressieve daad verrichten dan vindt de psychiater de oorzaak in het falen van mijn superego. De moderne bewustzijnsfilosoof meent dat ik er niets aan kan doen want mijn daad was onvermijdbaar. En de dominee citeert Romeinen 12: 21: “Laat u niet overwinnen door het kwade, maar overwint het kwade door het goede”.